

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

30. Yıl Özel Sayısı Eylül / September 2022 • 156-172

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah.1150772

TASAVVUF KLASİKLERİNİN HACI BEKTÂŞ-I VELÎ TASAVVUF DÜŞÜNÇESİNDEKİ İZDÜŞÜMÜ -TASAVVUF KAVRAMLARI BAĞLAMINDA BİR İNCELEME-

The Projection of Sufi Classics in the Sufi Thought of Hacı Bektash-i Veli -A Study in the Context of Sufi Concepts-

Mahmud Esad ERKAYA

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye
Assoc. Prof., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Islamic Studies, Department of Sufism, Adana, Turkey

mahmud.erkaya@hbv.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3981-4688>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 29.07.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 16.08.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.09.2022

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mahmud Esad Erkaya)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

TASAVVUF KLASİKLERİNİN HACI BEKTÂŞ-I VELÎ TASAVVUF DÜŞÜNÇESİNDEKİ İZDÜŞÜMÜ -TASAVVUF KAVRAMLARI BAĞLAMINDA BİR İNCELEME-

The Projection of Sūfī Classics in the Sūfī Thought of Hādjdjī Bektāsh Walī -A Study in the Context of Sūfī Concepts-

Öz

Hacı Bektâş-ı Velî, örnek yaşantısı ve tasavvuf anlayışıyla Anadolu insanının dinî ve tasavvufî düşüncesini şekillendirmiş önemli isimlerdendir. Onun temsil ettiği tasavvuf geleneğini anlamak, ona nispet edilen eserler üzerinde derinlemesine çalışmalar yapmaktan geçmektedir. Bu bağlamda makalede, Hacı Bektâş-ı Velî'nin tasavvuf kavramlarına yaklaşımı konu edinilmiştir. Çalışmada, Hacı Bektâş-ı Velî tasavvuf düşüncesini günümüze aktaran eserlerde tasavvuf kavramlarına dair yapılan tanımlar tespit edilerek tasavvuf ilminin sistemleştiği dönemde kaleme alınan temel tasavvuf klasiklerindeki tanımlar karşılaştırılmıştır. Böylece söz konusu eserlerin Hacı Bektâş-ı Velî'nin tasavvuf düşüncesine olan etkisi tasavvuf kavramları bağlamında tespit edilmeye çalışılmıştır. Hacı Bektâş-ı Velî'nin bu eserlerde tanımladığı kavramlar arasında fakr, fenâ, mücâhede, tasavvuf, velî, yakîn, zühd gibi tasavvufî terbiyeye dair kavramların yanında isâr, muhabbet, şükür, takvâ, tevbe ve tevekkül gibi tasavvuf ahlâkı kapsamında değerlendirilebilecek terimler olduğu görülmektedir. Bu terimleri açıklarken Hacı Bektâş-ı Velî'nin büyük oranda tasavvuf klasiklerindeki tanımları yansıttığı bununla birlikte onları kendine özgü bir üslûp ile izah ettiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Kavramlar, Tasavvuf Klasikleri, Hacı Bektâş-ı Velî, Bektâşiyye.

Abstract

Hādjdjī Bektāsh Walī is one of the important names who shaped the religious and sūfī thought of the Anatolian people with his exemplary life and understanding of taşawwuf. Understanding the sūfī tradition, it represents requires in-depth studies on the works attributed to it. In this context, the approach of Hādjdjī Bektāsh Walī to the concepts of taşawwuf is discussed in the article. In the study, the definitions of the concepts of taşawwuf in the works that convey the sūfī thought of Hādjdjī Bektāsh Walī to the present day were determined and the definitions in the basic sūfī classics written during the systematization of taşawwuf were compared. Thus, the effect of the works in question on the taşawwuf of Hādjdjī Bektāsh Walī was tried to be determined in the context of mysticism concepts. Among the concepts that Hādjdjī Bektāsh Walī defined in these works, it is seen that there are terms that can be evaluated within the scope of sūfī morality such as isar, mahabbat, sukr, taqwa, tawba and tawakkul, as well as concepts related to sūfī education such as faqr, fanā', mucahada, taşawwuf, walī, yakin, zuhd. While explaining these terms, it is understood that Hādjdjī Bektāsh Walī mostly reflects the definitions in the sūfī classics, but he also explains them with a unique style.

Keywords: Taşawwuf, Concepts, Classics of Taşawwuf, Hādjdjī Bektāsh Walī, Bektāshiyya.

GİRİŞ

Tasavvuf, tecrübeye dayalı bir ilimdir. Bunun tabii bir neticesi olarak sûflerin tasavvuf anlayışlarında birtakım farklılıklar görülebilmektedir. Tasavvuf kavramları bağlamında düşünüldüğünde her bir kavramın mutasavvıflarca farklı mânalar verilerek yorumlanması bunun bir göstergesidir. Gerek bir mutasavvıfın aynı kavramı, içinde bulunduğu halin ve karşılaştığı muhatapların da etkisiyle değişik mânalar vererek tanımlaması gerekse kavramların zamanla derin anlamlar yüklenen felsefi bir mahiyet kazanması, kavramların tarihsel süreçte birtakım değişim ve dönüşümlere uğradığını göstermektedir.¹ Bununla birlikte kavramlara yüklenen yeni anlamların öncekilerden bağımsız olduğu düşünülmemelidir. Her bir mutasavvıf, kendisinden önceki tasavvuf kültürü ve literatürüne hâkim olarak yahut önceki tasavvufi birikimi kendisine nakleden müridinin etkisiyle kendi tasavvuf anlayışını ortaya koymuştur. Böylece asırlar boyu yaşanan tasavvufi tecrübelerin etkisiyle kavramların muhtevası şekillenmiştir. Tasavvuf ilminin gelişimiyle orantılı olarak kavramların içeriğindeki bu mâna dönüşümünün tespit edilebilmesi için mutasavvıfların eserleri üzerinde detaylı araştırma ve incelemelerin yapılması halen önemini korumaktadır. Bu bağlamda Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271) de orijinal yorumlarıyla tasavvuf düşüncesine önemli katkılar sunmuş olması dolayısıyla üzerinde detaylı çalışmalar yapılması gereken tasavvuf büyüklerindedir.

Horasan'dan Anadolu'ya göç eden dervişlerden biri olan Hacı Bektâş-ı Velî, Yesevî tasavvuf geleneğinin Anadolu'daki temsilcilerindedir. Ahmed Yesevî'nin (ö. 562/1166) müritlerinden Lokmân-ı Perende'den tasavvufî terbiye alan² Hacı Bektâş-ı Velî bugün Kırşehir iline bağlı Hacıbektaş olarak bilinen Sulucakarahöyük'e yerleşerek irşâd faaliyetlerine başlamıştır. *Makâlât* adlı eseri başta olmak üzere *Kitâbü'l-Fevâid*,³ *Fatiha Sûresi Tefsiri*,⁴ *Besmele Tefsiri*⁵ ve *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye*⁶ kendisine nispet edilen eserlerdendir.⁷ Bu kitapların Hacı Bektâş-ı Velî'ye aidiyeti hususunda bazı tartışmalar bulunmakla birlikte,⁸ Hacı Bektâş-ı Velî'nin benimsediği tasavvuf düşüncesini ana hatlarıyla yansıtması itibariyle kendisinden sonra tasavvuf düşüncesini temsil edecek olan Bektâşiyye'nin en önemli kaynaklarından olmuşlardır. Diğer bir deyişle tasavvuf tarihindeki Hacı Bektâş-ı Velî tasavvuru bu eserlerle şekillenmiştir. Kendisinden sonra kaleme alınsa bile onun tasavvuf düşüncesini büyük oranda temsil ettiği düşünülebilir. Bu bakımdan Hacı Bektâş-ı Velî'yi anlamak için bu kaynaklara müracaat etmek zaruret arz etmektedir. Hacı Bektâş-ı Velî'ye nispet edilen eserler içerisinde tasavvuf kavramlarının tanımlarına en fazla yer vermesi sebebiyle makalede ağırlıklı olarak *Kitâbü'l-Fevâid* adlı eser temel alınacaktır.

Bu makalede Hacı Bektâş-ı Velî'ye nispet edilen eserlerle "tasavvuf klasikleri" olarak kabul gören hicrî 3. ve 6. asırlarda kaleme alınmış temel kaynaklar karşılaştırılacaktır. Tasavvuf klasikleri kapsamında; Serrâc'ın (ö. 378/988) *el-Lüma'ı*, Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Taarrufu*, Hücvîrî'nin (ö. 465/1072) *Keşfu'l-mahcûb'u*, Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*'si, Herevî'nin (ö. 481/1089) *Menâzili's-sâirîn*'i, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu ulûmi'd-dîn*'i ve Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'si temel alınacaktır. Yapılacak mukayesede Hacı

¹ Tasavvuf kavramlarının gelişimi ile ilgili bk. Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârukî el-Hanefî Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Refik el-Acem (Beyrut: Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], 1996), XVI; Abdullah Damar, "Tasavvuf Terimlerinin Oluşumu", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* VII/17 (2006), 161-189; İhsan Kara, "İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstilahlarına Etkisi ve Seyyid Mustafa Rasim Efendi'nin İstilâhât-ı İnsân-ı Kâmil'i Örneği", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/23 (2009), 583-600.

² Hacı Bektâş-ı Velî, *Velâyetnâme*, ed. Hamiye Duran (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2014), 77.

³ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*, çev. Baki Yaşa Altınok (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010).

⁴ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fâtiha Sûresi Tefsiri (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*, çev. Baki Yaşa Altınok (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010).

⁵ Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*, çev. Hamide Turan (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010).

⁶ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*, çev. Gıyasettin Aytaş (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010).

⁷ Mahmud Esad Coşan, "Hacı Bektaş'ın Eserleri", *Makâlât* (Seha Neşriyat, ts.), LX.

⁸ Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşîyye", ed. Semih Ceyhan, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, (2015), 458.

Bektâş-ı Velî'nin tasavvuf kavramları için yaptığı tanımlar üzerinde durulacak,⁹ tasavvuf klasiklerindekiyle benzerlikleri ve farklı yönleri değerlendirilecektir. Böylece bu temel tasavvuf kaynaklarındaki muhtevanın Hacı Bektâş-ı Velî'nin tasavvuf düşüncesindeki yansımaları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu çalışmayla bir taraftan Hacı Bektâş-ı Velî'nin tasavvuf anlayışını kavrama noktasında diğer taraftan da tasavvuf kavramlarının tarihsel süreçte geçirdiği anlam değişim ve dönüşümünü tespit konusunda alana katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

1. TASAVVUFİ TERBİYEYE DAİR KAVRAMLAR

1.1. Fakr

Fakr, kelime olarak “maddeten ve mânen muhtaç olma, ihtiyaç duyulan şeyin elde olmaması ve yoksulluk” gibi anlamları taşımaktadır.¹⁰ Terim olarak ise fakr, “kulun yalnızca Allah’a muhtaç olduğunun şuuruna varması”dır. Mutasavvıflardan Muhammed Musuhî (ö. ?) “Fakir, kendisini Allah’tan başka hiçbir şeye muhtaç hissetmeyendir.”¹¹ sözüyle bu anlamı ifade ederken Herevî ise fakrın, “mülkiyeti görmekten uzaklaşmak”¹² olduğunu vurgulamakta dolayısıyla hiçbir mülkiyeti olmayan kimsenin Rabbine muhtaç olduğunu hatırlatmaktadır. İnsanın hakikatte Allah’tan başkasına muhtaç olmadığına bilincine varan zâhidler de dünyalığa karşı mesafeli durmayı ve kimseden bir şey istememeyi bir ilke edinmiş, böylece “kulun kendisini her zaman Allah’a muhtaç bilmesi” anlamındaki fakr düşüncesi, “insanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması”nı ifade eden fakr yaşantısını doğurmuştur.¹³ Sûfler Allah’tan başkasının ihtiyaçlarını karşılayamayacağını düşündükleri için kimseden bir şey istememiş, bunun neticesinde yoksul bir yaşantıyı tercih etmişlerdir.

Hacı Bektâş-ı Velî de fakrı bu ikinci anlamla da ilişkili olarak “sabırlı ve midesi boş olmak” sözleriyle tanımlamaktadır. “Kimin midesi boşsa, ondan fakr kokusu gelir. Çünkü tok mideden üç huy doğar: Gaflet, şehvet ve beceriksizlik. Boş mideden ise üç huy doğar: Bilgelik, ibadet ve velayet.”¹⁴ Bu sözler fakrın insanın yaşantısında tezahür eden şeklini vurgulamakta, ayrıca az yemenin riyâzet ve mücâhededeki fonksiyonuna işaret etmektedir. Hacı Bektâş-ı Velî'nin diğer bir tanımı ise Allah’tan başka kimseye muhtaç olmama vurgusu yer almaktadır:

“Ey derviş fakr nedir bil! Fakr, barış içinde barış; bağlılık içinde bağlılık; Allah’tan başkasından bir şey istememenin getirdiği mükemmel huzur; Allah’tan başkasına muhtaç olmamanın kemâli içinde tam bir ihtiyaçsızlıktır.”

Buradan fakrın iki önemli yönüne işaret etmektedir. Bunlardan ilki Allah’ın takdirine rıza ile ilişkilidir. Nitekim o, “barış içerisinde barış” ifadesini şöyle açıklamaktadır:

“Ey derviş, barış içerisinde barışın ne olduğunu bil! Bu, karşılaştığı her türlü derdi, eziyeti, felâketi ve belayı Allah’tan bilmek; onu cân-ı gönülden kabullenmek, hatta sevinç ve neşe ile karşılamaktır. O zaman Allah’a yakınlaşma kendisine nasip olur.”¹⁵

Buradan anlaşıldığına göre kulun karşılaştığı her türlü sıkıntılı durumu gönülden kabullenerek itirazı terk etmesi, hatta sevinç ve neşe içerisinde onları karşılaması onun barış hali üzere olduğunu göstermektedir. Fakrın diğer bir yönü ise mâsivâyâya muhtaç olmamaktır. Hacı

⁹ Hacı Bektâş-ı Velî'nin tasavvuf düşüncesi kapsamında iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Tez bilgileri şöyledir: Mehmet Kesikhalı, *Hacı Bektâş-ı Velî, Yaşadığı Dönem, Hayatı, Eserleri ve Görüşleri* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Ayyüce Turan, *Hacı Bektâş-ı Velî'nin Tasavvufi Görüşleri* (İstanbul: Üsküdar Üniversitesi, Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021). Tezlerde tasavvuf kavramlarına kısmen değinilmiş olsa da bu makaledeki gibi bir mukayese yapılmamıştır.

¹⁰ Bkz. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali Kebir vd. (Kahire: Dâru'l-maârif, ts.), 37/3444; Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Cürçânî, *Mu'cemü't-ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Münşâvî (Kahire: Muhammed Sıddîk el-Münşâvî Yay.), 142.

¹¹ Ebü'l-Kâsım Zeynü'lislâm Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Halil el-Mansûr (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 309.

¹² Ebü İsmâil Pîr-i Herat Hâce Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 71..

¹³ Bk. Süleyman Uludağ, “Fakr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/132.

¹⁴ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 89.

¹⁵ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 392.

Bektâş-ı Velî'ye göre Allah'tan başkasına muhtaç olmamanın en güzel örneği ise Hz. İbrahim'dir. Nemrut, Hz. İbrahim'i mancınığa koyup ateşe attığında, Allah Teâlâ, Cebrâil'e Hz. İbrahim'i bulmasını emretmiştir. Cebrâil (as) onu bulup "Ey İbrahim, benden bir şey istiyor musun?" diye bir ihtiyacı olup olmadığını sorunca İbrahim (as), "Hayır, ben kulum. Benim istekle ne işim var? Çünkü yüce Allah durumumu en iyi gören ve bilendir." cevabını vermiştir.¹⁶ İşte o zaman "Ey ateş! İbrahim'e karşı serin ve zararsız ol!"¹⁷ buyurulmuştur.¹⁸

Hacı Bektâş-ı Velî'ye göre Hz. İbrahim'in bu hali, "Allah'tan başkasına muhtaç olmamanın kemâli içinde tam bir ihtiyaçsızlıktır." Hz. İbrahim, mâsivâyâ muhtaç olmadığına farkındadır. Bu bilinçle hareket etmesi dolayısıyla Hz. Cebrail'den dahi bir şey istememiştir.¹⁹ Mutasavvıflardan Ruveym b. Ahmed'in (ö. 303/915-16) fakirin özelliklerinden birinin "Nefsi, Allah Teâlâ'nın ahkâmı doğrultusunda salıvermek"²⁰ olduğunu vurgulaması da Hacı Bektâş-ı Velî'nin bu yorumuyla aynı çizgidedir. Hz. İbrahim örneğinde görülen "kadere rıza ve teslimiyet", yalnızca Allah'a muhtaç olma bilincinin gerektirdiği bir davranıştır. Diğer bir mutasavvıf Ebû Ali er-Ruzbârî'nin (ö. 322/934) fakirlerin Allah'tan başkasından bir şey istememelerine dair açıklamaları da bu doğrultudadır. Nitekim Ruzbârî'ye "Ey Ebû Ali, fakirler ihtiyaç halinde kendilerine yetecek miktarda bir azığı neden almazlar?" diye sorulduğunda onun cevabı şöyle olmuştur: "Çünkü onlar Mu'tî (veren) sebebiyle atâya (bir başkası tarafından verilen hiçbir şeye) ihtiyaç duymazlar." Bunun üzerine orada bulunan Ebû Bekir ez-Zekkâk, "Evet. Fakat benim içime başka bir şey doğuyor..." deyince Ruzbârî, "Haydi içine doğanı bize bildir." demiş, Zekkâk ise "Onların bir şeye sahip olmaları kendilerine fayda vermez çünkü ihtiyaç duydukları Allah'tır. Kaybettikleri zarar vermez çünkü buldukları Allah'tır."²¹ diyerek onların ancak Allah'ı arzuladıklarını ve bulduktan sonra başka hiçbir şeyin onların nezdinde değerinin olmadığını vurgulamıştır.

Zekkâk'ın sözleri fakrın ayrıcalıklı bir derecesine işâret etmektedir. Nitekim mutasavvıflar fakr kavramını farklı aşamalarda ele almışlardır. Söz gelimi Kelâbâzî'nin açıklamalarına göre fakrın ilk ve temel şekli *iftikâr* olarak adlandırılmaktadır. *İftikâr*, kulun Allah'a muhtaç olduğunun bilincinde olmasıdır. Bu şuura sahip olan kulu, sonraki aşamada *istiğnâ* hali kaplayacaktır. İstiğnâ, "kulun Allah'tan başka hiçbir şeye muhtaç olmaması hali"dir. Böylece artık dünyalık hiçbir zenginliğin kulun nezdinde bir kıymeti kalmayacaktır.²² "Fakr tamamlanınca geriye sadece Allah kalır."²³ sözü de buna işâret etmektedir. Bu aşamadaki kulun düşünce dünyasında Allah'tan başka hiçbir şeyin kıymeti kalmayacaktır. O, kendi varlığından da geçip benliği terk edecektir. *Fenâfillah* (Allah'ta yok olmak) olarak da adlandırılan bu tavır, hakîkî fakr olarak yorumlanmaktadır.²⁴ Mutasavvıflardan Nasr b. Hamâmî, "Fakr, tevhid menzillerinin ilkidir."²⁵ diyerek fakrın bu yönüne işâret etmektedir. Dünyalığa meyilememesinden dolayı fakir, dış görünüş itibarıyla muhtaç gibi görünse de hakikatte hiçbir dünyalığa ihtiyaç duymamaktadır.

Varlıktan geçerek Allah'tan başka hiçbir şeyin kulun nezdinde kıymetinin kalmaması bağlamındaki bu fakr anlayışı Hacı Bektâş-ı Velî'nin tasavvuf düşüncesinde de önemli bir yer edinmiştir. Nitekim Hacı Bektâş-ı Velî'nin bir tanımına göre fakr "kişinin kendisine ait bir varlığın olmaması"dır.²⁶ Diğer bir seferinde ise Hacı Bektâş-ı Velî, "Fakr, her yoklukta sakin olmak ve

¹⁶ Bk. Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, thk. İbrâhim Besyûnî (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kütüb, 2000), 2/508; Ebü'l-Fidâ İsmâ'îl b. Ömer ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000), 9/416.

¹⁷ Enbiyâ 21/69.

¹⁸ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 392.

¹⁹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 394.

²⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 305.

²¹ Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsi Serrâc, *el-Lüma' fî târihi't-tasavvufi'l-İslâmî*, thk. Kamil Mustafa el-Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 46.

²² Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî Kelâbâzî, *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk. Ahmed Şemsüddin (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1993), 112.

²³ Abdurrezzak Kâşânî, *Letâ'ifu'l-i'lâm fî işârâti ehli'l-ilhâm*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih - Tevfik Ali Vehbe (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2005), 565.

²⁴ Ebü'l-Hasen Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh, 2010), 86.

²⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 46.

²⁶ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 27.

varlıktan çıkmaktır.”²⁷ diyerek fakrın varlıktan geçmek olduğunu vurgulamıştır. Allah’tan başkasına muhtaç olmadığına şuurunda olan ve sonraki aşamada O’ndan başka hiçbir şeyin kıymetinin olmadığını anlayan fakirin mâsivâyı (Allah’tan gayrısını) arzu etmesi de söz konusu olmayacaktır. Bunun için “Fakir, Allah’tan isteği olmayandır.” tanımı yapılmıştır. Hacı Bektâş-ı Velî, bu tanımı duyan bir ârifin şöyle bir açıklama yaptığını nakletmektedir: “Bütün istediği o olduğu için ondan isteği yoktur.”²⁸ Buradan hakiki anlamda Allah’ın zatına muhtaç olduğunu anlayan kimsenin Allah’tan başka hiçbir varlığa kıymet atfetmeyeceği ve dolayısıyla fakrın en üstün mertebesini de bu halin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Fakr kavramı, gerek “Allah’tan başka kimseye muhtaç olmama” gerekse “Allah’tan başka hiçbir şeye ihtiyaç duymama” anlamlarıyla Hacı Bektâş-ı Velî’nin tasavvuf düşüncesinde yerini almıştır. Buradan, fakr kavramı bağlamında, Hacı Bektâş-ı Velî’nin tasavvuf düşüncesinde tasavvuf tarihinin önemli isimlerinin etkisinin olduğu söylenebilir.

1.2. Fenâ

Fenâ kelime olarak “geçici olmak, yok olmak ve ölmek” gibi anlamlara gelmektedir.²⁹ Tasavvufta fenâ kavramı öncelikle ahlâkî yönü vurgulanarak “her türlü kötü huyun yok olması” anlamında kullanılmaktadır.³⁰ İkinci ve daha yaygın bir anlam olarak ise kulun mâsivâyı ile ilgisini kesip yalnızca Cenâb-ı Hak ile meşgul olması ve O’ndan başkasını müşahede edememesi halini ifade etmektedir. Nitekim Ebû Saîd el-Harrâz’a (v. 277/890) göre kişinin fiillerini Allah’a isnad ederek kendisini soyutlaması fenânın ilk mertebesidir. Zira ona göre her türlü işin hakiki öznesi Allah’tır.³¹ Kelâbâzî de benzer bir açıklama yapmaktadır. Ona göre fenâ, “hazların yok olması, artık kulun hiçbir şeyden haz duymaz hale gelmesi, temyiz özelliğini kaybetmesi ve daima içinde kendini yok ettiği varlıkla meşgul olduğu için eşyadan da fânî olması”dır. Ona göre bu kulun tüm işlerini Allah Teâlâ üstlenmiştir. Allah Teâlâ’nın kulunun “işiten kulağı, gören gözü...”³² olması da bunu ifade etmektedir.³³ Öte yandan İbnü’l-Arabî, fenânın farklı şekilleri ve dereceleri bulunduğundan söz etmektedir. Ona göre fenânın ilk derecesi Allah’a karşı gelmekten ve günahlardan uzaklaşmaktır. Sonra sırasıyla fiillerden, sıfatlardan, zâttan, âlemden, mâsivâdan, Hakk’ın sıfatlarından fânî olmaktır. Bunlardan sonra yaşanan fenâ halini görmeyerek fenâdan da fânî olmak gerçekleşmektedir. Fenâ hallerinden de fânî olan bu kimseler, içinde oldukları fenâ halinin dahi farkında olmayacak düzeyde olgunluğa erişmişlerdir.³⁴

Hacı Bektâş-ı Velî’ye göre fenâ, özden (zâttan) çıkarak “Vücutta Allah’tan başka özne yoktur.” demektir. Diğer bir deyişle özden çıkmak, fiillerin hakikatte yalnızca Allah tarafından yerine getirildiğini bilmektir. Ona göre tâlib, bu makama ulaştıkça zihin dünyasında Allah’tan başka bir varlık kalmayacaktır. Buraya ancak Allah’ın takdirine rıza gösterip tamamıyla iradesine teslim olarak varılabilir. Allah’ın iradesi bazen insanın hoşuna gidecek neticeler doğururken bazen de imtihanın bir gereği olarak hüznün ve hastalık gibi hoş olmayan hâdiseler şeklinde tezahür edebilir. Tâlib, bunların hepsini Hakk’tan bilip cân-ı gönülden kabullendiği zaman Allah ile beraberlik makamına ulaşabilecektir.³⁵ Hacı Bektâş-ı Velî’nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla fenâ hali, kişinin tüm fiillerin hakiki öznesinin Allah olduğunu bilmesidir. Bu, Ebû Saîd el-Harrâz’dan itibaren mutasavvıfların üzerinde durduğu bir tanım olmuştur. Bu yönüyle Hacı Bektâş-ı Velî’nin fenâ anlayışının da tasavvuf klasikleri temeli üzerine binâ edildiğini söylemek mümkündür.

²⁷ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 71.

²⁸ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 77.

²⁹ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-ayn*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 3/343; Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1979), 4/453.

³⁰ Serrâc, *el-Lüma’*, 292; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 102.

³¹ Serrâc, *el-Lüma’*, 195.

³² Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim Buhârî, “el-Câmiu’s-sahîh”, *el-Kütübü’s-sitte (Mevsûatü’l-hadisî’s-şerîf içerisinde)*, thk. Sâlih b. Abdülazîz (Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000), “Rikâk”, 38 (No. 6502).

³³ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 142.

³⁴ Muhyiddin İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye* (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999), 4/211-215.

³⁵ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 361-363.

1.3. Mücâhede

Mücâhede, kelime itibariyle, “takat, güç, kuvvet, meşakkat, zahmet ve güçlük” gibi mânaları içeren (مجاهدة) kelime kökünden türetilmiş³⁶ olup kişinin düşmana karşı olanca gayretiyle savunma yapmasını ifade etmektedir. Bu savunma, görünen (zâhirî) ve görünmeyen (bâtınî) düşmanlara (nefis ve şeytana) karşı yapılmaktadır.³⁷ Tasavvufta, zâhirî anlamı göz ardı edilmemekle birlikte daha çok nefis ve şeytan ile olan cihada tekabül edecek şekilde anlaşılmıştır.³⁸ Bu bağlamda mücâhede, “şeriatça istenen ve bununla birlikte nefse zor gelen şeyleri ona yükleyerek nefisle savaşmak”³⁹ şeklinde tanımlanmaktadır. Kuşeyrî, mücâhede, “nefsi, alışkanlıklardan (tıpkı bebeği sütten keser gibi) kesmek ve onu daima arzulanıklarının hilafına yönlendirmek” şeklinde tanımlamıştır.⁴⁰

Hacı Bektâş-ı Velî’ye göre de mücâhede “nefisle ve şeytanla savaşmak”tır. Derviş gece gündüz savaşarak şeytanın kendisine nüfuz etmesini engellemeli, bunun için nefisini, hiçbir isteğine kavuşturmamalı, muradına erdirmemelidir. Nefis, bağımlılıktan ve şeytanın vesveselerinden kurtulmuş olmalıdır. Bu gerçekleştiğinde o Rabbine karşı samimiyet kazanacak ve Allah ile huzur bulacaktır.⁴¹ Hacı Bektâş-ı Velî’nin nefis ve şeytanla olan mücadele çerçevesindeki bu mücâhede anlayışının tasavvuf klasiklerinde ifadesini bulan mücâhede ile aynı doğrultuda olduğu anlaşılmaktadır.

1.4. Tasavvuf

Tasavvuf tarihinde tasavvufun yüzlerce tanımı yapılmış, hemen her mutasavvıf kendi tecrübeleri doğrultusunda öncelik verdiği hususları vurgulayarak tasavvufu anlatma gayreti içerisinde olmuştur.⁴² Hacı Bektâş-ı Velî de tasavvufu kendi bakış açısıyla tanımlayan tasavvuf büyüklerindedir. O, tasavvufu muhtelif şekillerde tanımlamıştır. Onun tanımlarında mâsivâdan uzaklaşma vurgusunun öne çıktığı görülmektedir. Tanımlardan birinde “Tasavvuf ve âfiyet bir arada bulunmazlar.” demiş, bu sözü “Yâni tasavvuf, Allah’ın dışında her şeyden usanmış olmak, mâsivâdan uzak olmaktır.” şeklinde açıklamıştır.⁴³ Buradan, tasavvuf yoluna giren kimsenin aynı zamanda birtakım sıkıntılar içerisine de gireceği, nitekim bu yolda Allah’tan gayri her şeyin gönülden çıkması ve geriye yalnızca Allah’ın kalması gerektiği anlaşılmaktadır. Yine bir seferinde kendisine “Tasavvuf nedir?” denildiğinde, “Aklında ne varsa bırakırsın, elinde avucunda ne varsa yersin, sana ne gelirse O’ndan gelir. Kuyuya düşen çıkmaya ne çaba gösteriyorsa sen de onu yap.”⁴⁴ sözleriyle tasavvufu anlatmıştır. Bu ikinci tanımda da o, yine mâsivâ ile araya bir mesafe konulması gerektiğini vurgulamış, kula ne gelirse Cenâb-ı Hakk’tan geleceğini söyleyerek tevekkül üzere bir hayat sergilemenin önemine işaret etmiştir. Bunun yanında bu dünya kuyusundan çıkıp Cenâb-ı Hakk’a ulaşmak için çaba sarf etmenin önemini de vurgulamıştır.

Tasavvuf klasiklerinde Hacı Bektâş-ı Velî’nin tasavvufa dair yaptığı bu tanımlarla benzer bazı tarifler bulunsa da birebir aynısına rastlanmamaktadır. Bu yönüyle yukarıdaki tanımların Hacı Bektâş-ı Velî’nin orijinal tarifleri olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, Hacı Bektâş-ı Velî’nin tasavvuf anlayışının merkezindeki “Allah’ın dışındaki her şeyi gönülden çıkartma” anlayışını yansıtmaktadır.

³⁶ Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 208; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9/710; Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Komisyon (Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1965), I-XL/7/537.

³⁷ Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Yusuf b. İbrâhim (Abdiddâim) el-Mısırî Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz fi tefsiri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Basil Uyün es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 1/351.

³⁸ Bk. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 6, 138.

³⁹ Cürçânî, *Ta'rifât*, 171.

⁴⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 135.

⁴¹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 393.

⁴² Ör. Bk. Ethem Cebecioğlu, “Prof. Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIX (1987), 387-406.

⁴³ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 69.

⁴⁴ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 71.

1.5. Velî

Velî, sözlükte “yakın, yardım eden, koruyan” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁵ Terim olarak ise iki yönlü olarak düşünülebilir. Bunlardan ilki “yardım eden, koruyan, seven ve işleri gören” anlamında Allah’ın bir sıfatıdır. O, kullarını koruyup ihtiyaçlarını gidermesi sebebiyle onların velisidir. “O, bütün sâlihlerle velîlik eder.”⁴⁶ âyeti de bu mânaya işâret etmektedir. Velînin ikinci anlamı ise edilgen mânaya sahip olup “yardım edilen, korunan, sevilen, dost edinilen” anlamlarını içermektedir. Allah’ın koruyup gözettiği kulları, O’nun dostluğunu kazanmaları itibarıyla velisi olmuşlardır.⁴⁷ Kelâbâzî, kullar için olan velîliği de iki kısma ayırmıştır. Bunlardan ilki tüm müslümanları kapsayan velîliktir. İkincisi ise Allah katında özel yerleri bulunan seçilmiş kullar için kullanılmaktadır.⁴⁸

Hacı Bektâş-ı Velî, velîlikle tasavvuf yolunda ilerleyen kimseyi ifade eden sâlik olmayı eş anlamlı görmektedir. Nitekim ona göre velîler dört çeşit olup bunlar, *mezcûb-ı sâlik*, *sâlik-i mezcûb*, *sâlik olmayan mezcûb* ve *mezcûb olmayan sâlik*dir. *Mezcûb-ı sâlik* “cezbe halini bulan kimseler”e verilen addır. Hacı Bektâş-ı Velî, velîliğin bu ilk çeşidini şöyle açıklamaktadır:

“Hakiki zatın güneşi doğudan lâhut âlemine doğar. Işıkları ceberut âlemine oradan da melekût âlemine ve oradan da yere, onun vücuduna ulaşır. Hakikat onu şebnem gibi kendine çeker. Cezbeden sonra sülûk edip nihayete erişir. Mezcûb, sülûk edip cezbe bulunduğu kemale eren kimsedir.”

Bu açıklamadan anlaşıldığı kadarıyla *mezcûb-ı sâlik*, önce cezbeyi bulan, daha sonra ise sülûk yoluna giren Allah’ın sevdiği bir kuldür. Bazıları, bunun tam tersi önce sülûkta ilerler sonra cezbe kavuşur. Böyle kimseler *sâlik-i mezcûb* adını alır. Allah’ın bazı kulları ise yalnızca cezbe halini yaşamakta, sülûk etmesi söz konusu olmamaktadır. Böyle kimseler için Hacı Bektâş-ı Velî, *sâlik olmayan mezcûb* tabirinden söz etmektedir.

“Sâlik olmayan mezcûb aracısız cezbe bulup temizlik denizinde gerçek sevgili hazretlerine boğulandır. O fenâ fi’llah makamında baki kalır ve cümle yükümlülüklerden arınır. Büyük velîler onlar hakkında ‘Onların herhangi bir bağımlılığı yoktur ve onlar için sorumluluk da yoktur.’ buyurmuşlardır.”

Sevr ü sülûk yolunda ilerlemeksizin cezbe halini yaşayan bu mezcûb kimseler, fenâ makamına ulaşmış ve akılları başlarından gitmiş olmaları dolayısıyla yükümlü olma durumunda değillerdir. Fakat tüm velîlerin böyle bir hali yaşamaları söz konusu değildir. Bunun için Hacı Bektâş-ı Velî, *mezcûb olmayan sâlik*lerden söz etmektedir.

“Mezcûb olmayan sâlik odur ki, tam bir riyazet ve gayret ile mürşid-i kâmilin huzurunda kendini onun ellerine teslim eder ve niyetlerini gerçek kulluk örnekleri ile gerçekleştirir. ‘Kendime olan sevgimi yok ettim.’ diyenlere katılır ve ‘Emr olunduğun gibi dosdoğru ol!’⁴⁹ hükmüne uyar. Niyetlerini kulluk yoluna koyar. ‘Bizim uğrumuzda mücâhede edenleri elbette yollarımıza erİştireceğiz.’⁵⁰ vaaadinin hedefi olur. Dünyadan tüm ilgi ve bağlarını keserek ‘De ki Allah’ı seviyorsanız bana uyun. Allah da sizi sevsin.’⁵¹ âyetinin hükmüyle amel eder, gönül gözünü başkalarını görmekten alıkoyup gönül evini başka şeylerden temizler.”⁵²

Buradan anlaşıldığı kadarıyla bazı sâlikler sevr ü sülûkları müddetince cezbe hali yaşamaksızın bu yolda ilerlemektedir. Mücâhede ve riyâzet sürecinde yoğun çaba sarf edip gönüllerini mâsivâdan arındırdıklarında maksada ulaşmaları mümkün olmaktadır. Cezbe hali kendilerinde baskın olmadığı için mezcûb olmayan sâlik olarak adlandırılmışlardır. Burada Hacı Bektâş-ı Velî’nin açıklama yapmadığı sâlik-i mezcûb ise mücâhede ederek sülûke başlayıp daha

⁴⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 4/400; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 6/141; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 533.

⁴⁶ Araf, 7/196.

⁴⁷ Bk. Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 273; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 292.

⁴⁸ Bk. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 82, 83.

⁴⁹ Hûd 11/112.

⁵⁰ Ankebût 29/69.

⁵¹ Âl-i İmrân 3/31

⁵² Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 449-463.

sonradan cezbe hali kendilerinde baskın olan sâlikleri tanımlamak için kullanılmış olmalıdır. Nitekim bu dörtlü tasnif Hacı Bektâş-ı Velî ile çağdaş sayılabilecek mutasavvıflardan Sühreverdi'nin (ö. 632/1234) *Avârifü'l-maârif* adlı eserinde de yer almaktadır. O da, sâlih ve sâlikleri dört kısma ayırmaktadır: *Sâlik-i mücerred*, *mezcûb-ı mücerred*, *sâlik-i mezcûb*, *mezcûb-ı sâlik*. Bunlardan *sâlik-i mücerred*, cezbe olmaksızın tasavvuf yolunda ilerleyen kimse olup irşad makamına ehil değildir. *Meczûb-ı mücerred*, sadece cezbe halinde olan sâliktir. O da irşad makamına ehil değildir. *Sâlik-i mezcûb* ise önce mücâhede ile sülûküne başlayıp daha sonra cezbeğe ulaşan irşâda ehil sâliktir. Son olarak *mezcûb-ı sâlik* ise başlangıçta cezbe halinde olup sonradan mücâhede ve sülûke devam eden sâliktir. Allah kendisine öncelikle keşif ve kerâmetler ihsan etmiş, böylece o dünyalıklardan uzaklaşıp âhirete yönelmiştir. Bu yönüyle o, Allah tarafından seçilmiş, irşâda ehil ve kalbi selim bir sâliktir.⁵³

Her iki tasnifin de birbirine yakın olması dolayısıyla Hacı Bektâş-ı Velî'nin kendisinden önceki mutasavvıfların tasavvuf anlayışlarını devam ettiren bir çizgiye sahip olduğu söylenebilir. Nitekim kendisinden otuz yıl kadar önce vefat etmiş olan Sühreverdi ile aynı doğrultuda açıklamalarda bulunması bunu göstermektedir.

1.6. Yakîn

Yakîn, kelime olarak "sabit olmak, durulmak, sükûnete kavuşmak, şüphe barındırmayan bilgi ve kesin gerçek" gibi anlamlara karşılık gelmektedir.⁵⁴ Bu anlamlarıyla yakîn, şüphenin zıddı bir mâna taşımaktadır.⁵⁵ Terim olarak ise yakîn, "kalpte ortaya çıkan ve doğruluğunda şüphe bulunmayan kesin bilgi",⁵⁶ "delile ihtiyaç duyulmaksızın iman kuvvetiyle apaçık görmek" ve "kalben tatmin olunmuş hakikat"tir.⁵⁷ Mutasavvıflardan Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'ye (ö. 283/896) göre yakîn, "imanın artarak tahkikli hale gelmiş şekli"dir. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ise yakîn'in "şüphenin ortadan kalkması" olduğunu belirtmektedir.⁵⁸ Zünnûn-ı Mısırî (ö. 245/859) "Gözün gördüğü her şey ilme, kalbin bildiği her şey ise yakîne nisbet edilir." diyerek yakînle ilim farkına işâret etmektedir. Tüsterî, diğer bir tanımında yakîni müşahede olarak görmektedir. Bazı sûfilere göre ise yakîn, "kalp gözüyle görme"yi ifade etmektedir.⁵⁹ Serrâc da yakîni mükâşefe olarak tanımlamaktadır. Ona göre mükâşefe, "kıyâmet gününde göz ile apaçık görme; kalbin, imanın hakikatlerini sınırsız bir şekilde keşfi ve kudret-i ilâhiyenin peygamberlere mucizelerle, diğer kimselere de kerâmetlerle ortaya çıkması"⁶⁰ şekillerinde gerçekleşmektedir.

Tanımlardan yakîn'in şüphe içermeyen ve kalp ile elde edilen kesin bilgiyi ifade ettiği anlaşılmaktadır. Hacı Bektâş-ı Velî'nin eserlerinde de bu anlamın korunduğu görülmektedir. Hacı Bektâş-ı Velî'ye göre yakîn, "Yüce Allah'tan, onun sözünden ve buyruğundan duyulan gönül huzurudur."⁶¹ Buradaki gönül huzuru, her türlü şüpheden arınmış bilgi olması dolayısıyla kalbin tatmin olmasıdır. Hacı Bektâş-ı Velî yakîni geleneğe uygun olarak⁶² üç kısımda ele almaktadır:

*"İlme'l-yakîn, bedeni eğitmek; ayne'l-yakîn, kalbi eğitmek; hakka'l-yakîn ise canı eğitmektir. İlme'l-yakîn, bedenle; ayne'l-yakîn, kalple; hakka'l-yakîn ise canla ibadet edilmesidir. Bedenle ibadet edenler âbidler, kalple ibadet edenler zâhidler, canla ibadet edenler ise âriflerdir. Bedenle ibadet edenler halk yanında, kalple ibadet edenler melekler yanında, canla ibadet edenler Hak Teâlâ yanında makbul olurlar. Akli olana bir işâret yeter ve onlar müjdelenenlerdir."*⁶³

⁵³ Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Şehabeddin es-Sühreverdi, *Avârifü'l-maârif* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2010), 64.

⁵⁴ Bk. Cürcânî, *Ta'rifât*, 217; Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi istilâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*, 2/1812.

⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 55/4964.

⁵⁶ Bk. Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013), 1/102.

⁵⁷ Cürcânî, *Ta'rifât*, 217.

⁵⁸ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 121; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 215.

⁵⁹ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 121.

⁶⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 65.

⁶¹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 69.

⁶² Ö. bk. Hücûrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 439; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 4/298.

⁶³ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 49.

Yakînin üçlü taksimi tasavvuf klasiklerinde bu şekildedir. Örneğin Hücvîrî'ye göre *ilme'l-yakîn* âlimlerin, *ayne'l-yakîn* ölüme hazır olmaları bakımından âriflerin, *hakka'l-yakîn* ise mâsivâdan yüz çevirmeleri sebebiyle dostların fâni olduğu bir makamdır.⁶⁴ Bu örnekte görüldüğü gibi yakînin şekilleri aynı olmakla birlikte açıklamalarında bazı yorum farklılıkları bulunmaktadır. Hacı Bektâş-ı Velî'nin yakînin kısımlarını beden, kalp ve can ayrımıyla yorumlaması, orijinal bir yaklaşımdır. Bununla birlikte açıklamalarda bazı farklılıklar olsa da yakînin taksiminde önceki mutasavvıfları takip ettiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında kendisine yakîn kavramı hakkında sorulduğunda yaptığı "İnsan hakka'l-yakîn mertebesine eriştiğinde cümle mevcudatta bulunan gerçek varlığın dışındaki hiçbir varlık onun gözüne görünmez olur."⁶⁵ açıklaması, Hücvîrî'nin fenâ ile ilişkili olarak yaptığı yoruma uygunluk arz etmektedir. Bu bakımdan tasavvuf klasiklerinin Hacı Bektâş-ı Velî üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir.

1.7. Zühd

Zühd, sözlükte "bir şeye rağbet etmemek, yüz çevirmek ve ilgisiz davranmak" anlamlarına gelmektedir.⁶⁶ Terim olarak ise "dünyaya ve dünyalığa iltifat etmeme"yi ifade etmektedir. Ebû Osmân el-Hîrî (ö. 298/910) zühdü "dünyalığı bırakmak, sonra da kimin aldığına aldırılmamak" ve Ebû Bekir eş-Şibîlî (ö. 334/946) ise "Allah'tan başka her şeyi terk etmek" sözleriyle tanımlamıştır.⁶⁷ Hacı Bektâş-ı Velî'ye göre de zühd, "dünyayı terk etmek"tir. "Dünyayı terk etmek bütün ibadetlerin, dünyayı sevmek ise bütün günahların başıdır."⁶⁸ Hacı Bektâş-ı Velî'nin son cümlesi, "*Dünya sevgisi tüm günahların başıdır.*"⁶⁹ hadisini içermektedir. Bu bakımdan Hacı Bektâş-ı Velî'nin zühd tanımının önceki mutasavvıfların tanımlarıyla aynı doğrultuda olduğu anlaşılmaktadır.

2. TASAVVUF AHLÂKINA DAİR KAVRAMLAR

2.1. İsâr

İnsanlar arası ilişkilerde teşvik edilen temel ahlâkî ilkelerden biri olan isâr kelime olarak "üstün görme, takdîm/önceleme" mânalarına gelmektedir.⁷⁰ Terim olarak ise "kişinin kendisi muhtaç olduğu halde başkalarını tercih etmesi"dir.⁷¹ Kurân-ı Kerîm'de ensârın muhacirlere karşı cömertlikleri "*Muhtaç durumda olsalar bile onları (muhâcirleri) kendilerine tercih ederler.*"⁷² âyetiyle ifâde edilmiştir. Buradaki (يُؤْتُونَ) lafzı isâr kavramına kaynaklık teşkil etmektedir. Mutasavvıflardan Hücvîrî'ye göre isâr iki şekilde gerçekleşmektedir: Bunlardan ilki, yoldaştan gelen zorluğa ve sıkıntıya katlanmak şeklinde gerçekleşmektedir. İkincisi ise muhabbet kapsamındaki isârdır. Buna göre zevk ve sefâyı paylaşmak bir nevi isârdır.⁷³ Hacı Bektâş-ı Velî'nin isâr konusundaki yaklaşımı da Hücvîrî'nin taksiminin ikincisine tekabül etmektedir. Ona göre isâr, "Kendi nefsinin haz/zevk almasındansa başkasının haz/zevk almasını istemektir."⁷⁴ Yine Hacı Bektâş-ı Velî, hiç kimsenin incitmesinden incinmeyen kişinin kurtulmuş olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre karşısındaki incitilmeyi hak etse dahi onu incitmemeyi başarabilen kimse cömert ve yiğit olarak adlandırılacaktır.⁷⁵ Dolayısıyla Hacı Bektâş-ı Velî'nin isâr anlayışında genel olarak tasavvuf büyüklerinin ve özelden ise Hücvîrî'nin isâr düşüncesinin etkili olduğu söylenebilir.

⁶⁴ Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 439.

⁶⁵ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 71.

⁶⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 2/197; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 3/30.

⁶⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 152-154.

⁶⁸ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 357.

⁶⁹ Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 6/388; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *el-Câmiu li-şuabi'l-îmân*, thk. Muhtar Ahmed en-Nedvî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 13/74 (No. 9974).

⁷⁰ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 62; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/26.

⁷¹ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 3/331; Abdurrezzak Kâşânî, *Mu'cemü istilâhâtu's-süfiyye*, thk. Abdül-âl Şâhin (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992), 256; Cürçânî, *Ta'rifât*, 37.

⁷² Haşr, 59/9.

⁷³ Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 254.

⁷⁴ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 69.

⁷⁵ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 75.

2.2. Muhabbet

Muhabbet kelime olarak “kişinin hayırlı gördüğü şeyi istemesi yahut sevmesi” anlamına gelmektedir.⁷⁶ Tasavvufta kelime anlamıyla aynı doğrultuda kullanılan muhabbet kavramını Cüneyd-i Bağdâdî “kalbin meyli” olarak açıklamaktadır. Ona göre muhabbet olduğunda kul, tabii olarak Allah’a ve O’nun rızasını kazanacak amellere yönelecektir.⁷⁷ Serrâc’a göre muhabbet “kulun gözü ile Allah’ın verdiği nimetlere; kalbiyle Allah’ın kendisine olan yakınlığına, yardımına, korumasına ve himaye etmesine; imanı ve yakîni ile de Rabbinin kendisine bahşetmiş olduğu inâyet, hidâyet ve sevgisine bakarak Allah’ı sevmesi”dir.⁷⁸ Kuşeyrî, Allah’ın muhabbetini, “kuluna yakınlık ve yüce haller tahsis etmesi” olarak yorumlamış, kulun muhabbetini ise “kalbinde bulunan ve sözlerle ifade edilmesi gayet güç olan bir hal” olarak tanımlamıştır.⁷⁹ Hacı Bektâş-ı Velî’ye göre muhabbet ise “candan geçmek” demektir.⁸⁰ Ona göre muhabbet için üç durum arzu edilmiştir.

“Birincisi şu ki muhib, pirin emriyle seyredip Allah’ın yarattığı on sekiz bin âlemi görüp dikkatle gözlemleyip görüş sahibi olur. İkincisi şu ki, pirin yardımı (tevfik) ile seyreder ve gönlün Allah’ın şehri ve fazilet odağı olduğunu öğrenir. Nitekim peygamberler sultanı ‘Mü’minin kalbi Allah’ın arşıdır.’ buyurmuştur. Mümin o zaman duruma vakıf olup dirilir. Üçüncüsü şu ki pirin inâyeti ile Yüce Allah’ın görüşme izni verdiği yere ulaşır, kendini Allah’ta ve Allah’ı kendinde, Allah’ın işi ve zatıyla isimlerini ve sıfatlarını mânevî göz ile görür, o zaman sevgili olma derecesine ulaşır. Emir vermenin anlamı yol göstermek, yardımın anlamı güç vermektir ve desteğin anlamı ise bağışlamak, vermektir. Dost dosta varınca muhabbet muradı ve merâmı hâsıl olur. Buyurmuşlardır ki ‘Fetihten sonra hicret olmaz.’ Zâhidin yetmiş yıllık ibadeti ârifin bir saatlik tefekkürüne eşittir. Ârifin yetmiş yıllık tefekkürü de muhibbin bir saatlik Allah’a yakarışına eşittir. Çünkü Allah’a yakarış, Allah ile muameledir.”⁸¹

Hacı Bektâş-ı Velî’nin bu açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla muhabbetin elde edilmesi için öncelikle bir mürşidin yol göstermesiyle sâlikin yaratılanlara ibret nazarıyla bakması icap etmektedir. Sonra mürşidin yardımıyla gönlün müşâhedenin merkezi olduğuna vakıf olur. Son aşamada ise yine mürşidin desteğiyle kalp gözüyle mahbubu müşâhede ederek sevgili olma vasfını kazanır. Hacı Bektâş-ı Velî’nin bu üçlü taksimi Serrâc’ın bahsettiği muhabbet sahiplerinin derecelerini hatırlatmaktadır. Serrâc’a göre muhabbet sahiplerinin üç hali bulunur. Avamın muhabbeti Allah’ın kendilerine olan lütuf ve ihsanlarından doğmaktadır. Burada kişinin kendisine iyilik yapana karşı sevgi beslemesi söz konusudur. İkinci hal sâdik ve muhakkiklerin muhabbetidir. Bu sevgi, kalbin Allah’ın zenginliği, celâli ve azametini bakmasıyla ortaya çıkmaktadır. Burada aradaki perdeler kalkmakta ve sırlara âşinâ olunmaktadır. Böylece aradaki muhabbet bağı ortaya çıkar. Üçüncüsü ise siddîklerin ve âriflerin hali olup onların sevgileri muhabbetullahı kadîm ve sebepsiz olarak tanımları ve müşâhede etmelerinden doğmaktadır. Bu sevgi safır ve her şey Allah içindir. Artık muhib, muhabbeti değil Sevgili’yi görme haline geçecektir.⁸²

Hacı Bektâş-ı Velî ile Serrâc’ın muhabbetin şekil ve derecelerine dair yaptığı açıklamaların tamamıyla örtüşmesi de mefhûm itibariyle kısmen aynı doğrultuda olduğu anlaşılmaktadır. Her ikisinde de muhabbetin en alt derecesi Allah’ın insana lütfettiği nimetler karşısında O’na sevgi beslenmesi şeklinde tezahür etmekte, ikinci aşamada ise kalp ile müşâhede gündeme gelmektedir. Bu yönleriyle her iki mutasavvıfın muhabbet anlayışlarının benzerlik arz ettiğini söylemek mümkündür.

⁷⁶ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 105; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 9/742.

⁷⁷ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 128.

⁷⁸ Serrâc, *el-Lüma’*, 54.

⁷⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 349.

⁸⁰ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 429-431.

⁸¹ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 431-435.

⁸² Serrâc, *el-Lüma’*, 54-55.

2.3. Şükür

Şükür, sözlükte “yapılan iyiliği bilmek, onu açığa çıkarmak ve yaymak, iyilik edeni iyiliği ile övmek, minnettarlık etmek” anlamlarına gelmektedir.⁸³ Terim olarak ise “Bahsettiği nimetlerden dolayı kulun Rabbine minnettarlığını ifade etmesi”dir.⁸⁴ Tasavvufta “Allah’ın verdiği nimeti, ona boyun eğerek itiraf etme”⁸⁵ mânasının vurgulandığı şükürü Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890) “Nimeti vereni tanımak ve O’nun rablığını ikrar etmektir.”⁸⁶ sözleriyle tarif ederken, Herevî şükürün üç şekilde gerçekleştiğini belirtmektedir: “Nimeti bilmek, nimeti kabul etmek, nimeti övmek”.⁸⁷ Gazzâlî’ye göre “Şükür, nimeti vereni bilmek, nimeti verene karşı sevgi ve saygı beslemek, son olarak da nimeti vereni tanımaktan doğan sevincin gereğiyle amel etmektir.”⁸⁸ Gazzâlî bu amelin kalp, dil ve diğer organlarla hayata geçebileceğini belirtir. Kalple yapılan şükür, hayırlı işlere niyet edip bunu herkesten gizlemekle gerçekleşirken dil ile yapılan şükür hamd ederek, diğer organlarla yapılan şükür ise itaatle gerçekleşir.⁸⁹ Hacı Bektâş-ı Velî, şükürün kalp ile ilgili boyutunu vurgulamaktadır. Ona göre “Şükür, kalbin, nimeti veren Allah’a bağlılığıdır.”⁹⁰ Bu tanımdan Hacı Bektâş-ı Velî’nin şükürle nimeti dil ile ifade etmenin ötesinde Allah Teâlâ’ya bağlılık göstererek şükürün gereğini fiiliyatta da yerine getirmenin önemini vurgulamaktadır. Buradan Hacı Bektâş-ı Velî’nin şükür anlayışının, tasavvuf klasiklerinde yapılan açıklamalarla aynı doğrultuda olduğu anlaşılmaktadır.

2.4. Takvâ

Takvâ, kelime olarak “korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak ve çekinmek” anlamlarını taşımakta,⁹¹ terim olarak ise “başta şirk⁹² olmak üzere günahlardan korunma”⁹³ ve “Allah’a itaat ederek azabından sakınma”⁹⁴ anlamına gelmektedir. Muhâsibî (ö. 243/857) takvâyı “Allah’ın hoş görmediği şeyden uzaklaşarak sakınmaktır.”⁹⁵ sözleriyle tarif ederken Nasrâbâzî (ö. 367/978) sakınılan şeyleri daha da genelleştirerek takvânın “kulun, Allah’tan başka her şeyden sakınması”⁹⁶ olduğunu vurgulamaktadır. Bu tanımlar benzer bir şekilde Hacı Bektâş-ı Velî’nin tasavvuf düşüncesinde de yerini almıştır. Ona göre takvâ, “Yüce Allah’tan başka her şeyi terk etmektir. Çünkü sahip O’dur ve her şey O’nundur. Her kim Allah’ı gözlemlerse, her şey onun demektir.”⁹⁷ Hacı Bektâş-ı Velî’nin ifade ettiği şekliyle Allah’tan başka her şeyden uzaklaşmak anlamındaki takvâ Abdurrezzâk el-Kâşânî (ö. 736/1335) tarafından sülûkünün sonuna ulaşan sâliklerin (takvâ’l-müntehîn) takvâsı olarak tanımlanmaktadır. Buna göre takvâ “kalpleri Hakk’ın dışında her şeyden temizlemektir.”⁹⁸ Buradan Hacı Bektâş-ı Velî’nin takvâ konusundaki yaklaşımının sülûkün ileri dönemlerinde kulun kazanmış olduğu bir makama tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Tasavvuf klasiklerinde yapılan bazı tanımların da bu anlamda Hacı Bektâş-ı Velî’nin takvâ tanımına kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür.

⁸³ Bk. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 265; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 25/2305.

⁸⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, 3/304; Cürcânî, *Ta’rifât*, 109.

⁸⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 210.

⁸⁶ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 117.

⁸⁷ Herevî, *Kitâbu Menâzili’s-sâirîn*, 53.

⁸⁸ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’d-dîn*, 4/109.

⁸⁹ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’d-dîn*, 4/111.

⁹⁰ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 69.

⁹¹ Bk. Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-ayn*, 4/394; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 530; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 54/4901.

⁹² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil bin Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü’t-Târîhi’l-Arabî, 2002), 1/81.

⁹³ Bk. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 531. Ayrıca bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, 142.

⁹⁴ Cürcânî, *Ta’rifât*, 58.

⁹⁵ Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *er-Riâye li-hukûkillah* (Kahire: Şeriketü’l-Kuds, ts.), 25.

⁹⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 142.

⁹⁷ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 357-358.

⁹⁸ Kâşânî, *Istilâhâtü’s-sûfiyye*, 2005, 278.

2.5. Tevbe

Tevbe, sözlükte “günahtan dönmek, rücû etmek, dönüş yapmak, pişmanlık duymak” gibi anlamlarına gelmektedir.⁹⁹ Terim olarak ise “günahlardan dönüp Allah’a yönelme”yi ifade etmektedir.¹⁰⁰ Hücvîrî, tevbeyi “Allah’ın yasakladığı şeylerden, hoş ve güzel olan emirlerine dönmek” şeklinde tanımlarken¹⁰¹ bunu “asilikten itaatkârlığa ve nefisten Hakk’a dönmek” sözleriyle detaylandırmaktadır.¹⁰² Kuşeyrî bunu “şeriatça kötülene şeyden övülene dönmek” şeklinde formüle etmektedir.¹⁰³ Hacı Bektâş-ı Velî’ye göre ise tevbe, “Allah’a yani Allah’ın emrine dönüştür. Allah’ın emrine dönmek ise günah işlemekten uzaklaşarak arınmaktır.”¹⁰⁴ Hacı Bektâş-ı Velî’ye göre tevbe, aynı zamanda dört kapı kırk makam anlayışında tarikat makamlarının ilkinde tekabül etmektedir. “Tevbe pişmanlık duyup özür dilemektir. Özür dilemek kuldân, kabul etmek ise Allah’tandır.” Nitekim “*Kim Allah’a tevekkül ederse O, ona yeter.*”¹⁰⁵ âyeti buna işâret etmektedir.¹⁰⁶ Öte yandan Hacı Bektâş-ı Velî’ye göre tevbe üç çeşit olup bunlar tevbe, inâbe ve rü’yettir. O tevbeyi şu şekilde tanımlamaktadır:

“Ey derviş bil ki tevbe şu demektir: Talib vücudunu dünya zevklerinden arındırmalı, dilini dosttan başkası hakkında konuşmaktan sakındırmalı ve gönlünü Allah’tan başkasının sevgisinden korumalıdır. Sırrını nefsinin rızasından ve heveslerinden temizleyip arındırmalıdır. Bu durumda Allah’ın yardımı ile büyük ve küçük günahlardan, ahlâki kusurlardan uzaklaşıp itaat ve ebedî iyiliğe yönelecek ve ruh nefis bağından kurtulup yücelerin yücesine doğru uçacaktır. Allah’ın yardımı ile Allah’a doğru seyir gerçekleşmiş olacaktır.”

Hacı Bektâş-ı Velî’nin sözlerinden tevbenin dünyevî arzu ve isteklerden arınmanın yanında günahlardan sıyrılıp Allah’a itaate dönmek suretiyle gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu, esas itibariyle diğer sûflerin de üzerinde durduğu husustur. O, inâbeyi ise şöyle tanımlamaktadır:

“İnâbe şudur: Derviş gaipten huzura gelmeli, her durumda kendini Hakk’ın zahîrî ve bâtınî, mahlûku, rızıklandırdığı, kaderini tayin ve emir alanı olarak bilmelidir. Derviş bu durumda kendini beğenmekten kurtarır. Bu konuda ‘Kendini beğenmiş olan kimse, kendini beğenmişlikten kurtulursa, fenâ makamına ererek Allah’ı görür. Yüce Allah’ın yardımıyla onu kalp gözüyle görebilir. Kendi özünde Hakk’ı gözlemler.’ demişlerdir.”

Hacı Bektâş-ı Velî’nin açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla inâbe, kulun fenâ haline dönüşü olarak yorumlanmaktadır. Kulun kendini kaybetme (gaybet) halinden kendine gelmesi (huzur) haline dönmesi suretiyle hakîkî fâilin Allah (cc) olduğu ve böylece her türlü benlik duygusundan sıyrılması ile inâbe gerçekleşmektedir.

Hacı Bektâş-ı Velî son olarak rü’yeti şöyle açıklamaktadır:

“Rü’yet şudur: Derviş, kendinden geçip Hakk’a ulaşır. Yani önüne çıkan her aşamayı aşar. Orayla yetinmeyip daha yüksek makam ister ve seyirden geri kalmaz. Nitekim bu konuda Peygamber (sas) her gün yetmiş iki aşama geçirdi. Peygamberlerin sultanı hiçbir zaman seyirden geri kalmazdı ve her zaman ‘Allahım! Bilgimi arttır.’ der ve daha yüksek makam isterdi. Aynı şekilde derviş de önüne hangi makam çıkarsa çıksın, orada kalmamalı ve onunla yetinmemelidir. Böyle olursa, Yüce Allah ona yardım edecek, o ilâhî zâta erişecektir. İşte rü’yet budur.”¹⁰⁷

Bu ifadelerden sâlikin sülûk makamlarını geçerek Cenâb-ı Hakk’a ulaşmasının ve zatına erişmesinin rü’yet olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır. Sâlik hangi makamda olursa olsun

⁹⁹ Bk. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 5/454; Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi istilâhâtî’l-fünûn ve’l-ulûm*, 1/524.

¹⁰⁰ Bk. Ebû’t-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firûzâbâdî, *Besâir zevi’t-temyiz fi letâifi’l-Kitâbi’l-Azîz* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, ts.), 2/304; Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî Ebû’l-Beka, *el-Külliyât*, thk. Muhammed Mısri (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1998), 1/308.

¹⁰¹ Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb*, 357.

¹⁰² Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb*, 447.

¹⁰³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 127.

¹⁰⁴ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 385.

¹⁰⁵ Talak 65/3.

¹⁰⁶ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2021), 75.

¹⁰⁷ Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 385-387.

yetinmeyip Rabbi'ne olan yolculuğuna geri dönmeli, makamlarda ilerlemeyi arzu etmelidir. Hacı Bektaş'a göre bu durum tevbenin üçüncü şeklidir. Hacı Bektâş-ı Velî'nin bu taksimi bilebildiğimiz kadarıyla tasavvuf klasiklerinde üzerinde durulmayan bir mevzudur. Tasavvuf klasiklerinde tevbe, inâbe ve evbe olmak üzere üç çeşitinden söz edilmektedir. Buradaki tevbe "azap korkusundan dolayı hatada dönüş sergilemek", inâbe "sevap ümidiyle tevbe etmek", evbe ise "azap korkusu veya sevap ümidi olmayıp sadece Allah'ın emirlerini yerine getirmek için tevbe etmek" olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁸ Bu mânaların Hacı Bektâş-ı Velî'nin tanımlarından farklılaştığı görülmektedir.

2.6. Tevekkül

Tevekkül sözlükte "birine işini havale etme, dayanma, güvenme ve bel bağlama" anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁹ Terim olarak ise "insanların elindekilere tamah etmeyip rızık ve her türlü işte Allah'ı vekil bilmek"tir.¹¹⁰ Ebû Osman el-Hîrî (ö. 298/910) tevekkülü "Allah'a itimat etmek ve Allah'ın her konuda kendisine yeteceğini bilmek",¹¹¹ Herevî ise "iş tamamıyla mâlikine havale edip vekillik hususunda yalnız ona güvenmek" sözleriyle tarif etmektedir.¹¹² Serrâc tevekkülü üç dereceye ayırmaktadır. Bunlardan ilki her müminin sahip olması gereken tevekkül olup verildiğinde şükretme, mahrum olduğunda ise kadere rızâ göstererek sabretmeyi içermektedir. İkincisi havâsın tevekkülüdür. Yalnız Allah rızasını gözeterek kendi tevekküllerine dahi değer vermeyip her şeyi zihinlerinden çıkarmaları, adeta kabirdeki ölü gibi olmaları bu seviyedeki mütevekkillerin özelliğidir. Tevekkülün en yüksek derecesi ise hâssül-havâsın tevekkülü olup "varlığın yalnız Allah'a ait olduğunu bilmek"tir. İbnü'l-Cellâ (ö. 306/918) bu nevi tevekkülü "Her durumda yalnız Allah'a sığınmaktır." sözleriyle tanımlamakta, Cüneyd-i Bağdâdî ise "Kalbin Allah'a güvenmesi" olarak tarif etmektedir.¹¹³ Ruveym b. Ahmed tevekkülü "vasıtaları görmeyip vesilelerin en yücesine sarılmaktır."¹¹⁴ şeklinde tanımlayarak Allah Teâlâ'nın âlemde hakîkî ve mutlak fail olduğunu vurgulamaktadır. Hacı Bektâş-ı Velî de onunla aynı doğrultuda tevekkülü "Bir işin olmasını veya olmamasını Allah'tan başka kimseden bilmemektir."¹¹⁵ sözleriyle tanımlamaktadır. Hacı Bektâş-ı Velî'nin bu anlayışı Serrâc'ın saydığı tevekkül çeşitlerinden hâssül-havâsın tevekkülüne tekabül etmektedir. Bu yönüyle Hacı Bektâş-ı Velî'nin tevekkül anlayışının temellerini önceki mutasavvıfların tanımlarında bulmak mümkündür.

SONUÇ

Tasavvuf kavramları tarihsel süreç içerisinde birtakım değişim ve dönüşümler geçirmiş olmakla birlikte tasavvuf klasikleri olarak adlandırılan eserlerdeki tanımlar hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir. Sonraki dönemlerde yaşamış mutasavvıfların düşünce sistemleri öncekilerin üzerine bina edilmiş, böylece asırlar geçmekle birlikte tasavvuf düşüncelerinde bir devamlılık vücuda gelmiştir. Her ne kadar detaylarda farklılıklar olsa da öz itibarıyla tasavvuf kavramları ortak unsurları içeren tanımlarla ifade edilmiştir. Yapılan çalışmada Hacı Bektâş-ı Velî'nin tasavvuf düşüncesinin de tasavvuf klasikleri üzerine bina edildiği anlaşılmaktadır. Hacı Bektâş-ı Velî'nin söz konusu klasik eserlerin hangilerine ulaşıp tetkik ettiği tespit edilemese de kullandığı kavramlar incelendiğinde bu eserlerin oluşturduğu tasavvuf kültürüne vâkıf olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim tasavvuf klasiklerindeki kavramların tanımları, muhteva itibarıyla Hacı Bektâş-ı Velî'ye nispet edilen söz ve eserlerde yer almaktadır. Bununla birlikte Hacı Bektâş-ı Velî, temsil ettiği bu tasavvuf geleneğinin temel fikir ve öğretilerini müridlerine kendi üslûbu ile aktarmıştır. Bunu yaparken de kendi yaklaşımı doğrultusunda daha önemli gördüğü hususları ön plana çıkararak vurgulamıştır. Burada dikkat çeken husus, onun eserlerindeki tanımlarının kısmen veya tamamıyla farklı lafız ve ifadelerle de olsa bir şekilde tasavvuf klasiklerinde yer almış

¹⁰⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 129, 130; Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 357; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 3/214.

¹⁰⁹ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 265; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 54/4910.

¹¹⁰ Cürcânî, *Ta'rîfât*, 63; Firûzâbâdî, *Besâir zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, 2/313.

¹¹¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 203.

¹¹² Herevî, *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, 43.

¹¹³ Serrâc, *el-Lüma'*, 49, 50.

¹¹⁴ Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye (İlk Zâhid ve Sûfler)*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2018), 102.

¹¹⁵ Hacı Bektâş-ı Velî, *Fevâid*, 73.

olmasıdır. Bu durum, tasavvuf klasiklerinin Hacı Bektâş-ı Velî'nin tasavvuf düşüncesinin temel kaynakları arasında yer aldığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *el-Câmiu li-şuabi'l-îmân*. thk. Muhtar Ahmed en-Nedvî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim. "el-Câmiu's-sahîh". *el-Kütübü's-sitte (Mevsûatü'l-hadîsi's-şerîf içerisinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. 1-631. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.
- Cebecioğlu, Ethem. "Prof. Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIX (1987), 387-406.
- Coşan, Mahmud Esad. "Hacı Bektaş'ın Eserleri". *Makâlât*. XXXIX-XLII. Seha Neşriyat, ts.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali. *Mu'cemü't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Siddîk el-Münşâvî. Kahire: Muhammed Siddîk el-Münşâvî Yay.
- Damar, Abdullah. "Tasavvuf Terimlerinin Oluşumu". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* VII/17 (2006), 161-189.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*. I-X Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Ebû'l-Beka, Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî. *el-Külliyât*. thk. Muhammed Mısri. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Firûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *Besâir zevi't-temyîz fi letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. I-V Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013.
- Hacı Bektâş-ı Velî. *Besmele Tefsiri (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*. çev. Hamide Turan. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.
- Hacı Bektâş-ı Velî. *Fâtiha Sûresi Tefsiri (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*. çev. Baki Yaşa Altınok. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.
- Hacı Bektâş-ı Velî. *Fevâid (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*. çev. Baki Yaşa Altınok. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.
- Hacı Bektâş-ı Velî. *Makâlât*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2021.
- Hacı Bektâş-ı Velî. *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*. çev. Gıyasettin Aytaş. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.
- Hacı Bektâş-ı Velî. *Velâyetnâme*. ed. Hamiye Duran. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2014.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Abdülhamid Hindâvî. I-IV Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Herevî, Ebû İsmâil Pîr-i Herat Hâce Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî. *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Hücvîrî, Ebû'l-Hasen. *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh, 2010.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. I-VI Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâ'îl b. Ömer ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. thk. Abdullah Ali Kebir vd. I-VI Cilt. Kahire: Dâru'l-maârif, ts.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Kara, İhsan. "İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstilahlarına Etkisi ve Seyyid Mustafa Rasim Efendi'nin İstilahât-ı İnsân-ı Kâmil'i Örneği". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/23 (2009), 583-600.
- Kâşânî, Abdurrezzak. *Letâ'ifü'l-i'lâm fi işârâti ehli'l-ilhâm*. thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih - Tefvik Ali Vehbe. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2005.
- Kâşânî, Abdurrezzak. *Mu'cemü ıstılâhâtu's-sûfiyye*. thk. Abdül-âl Şâhin. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî. *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*. thk. Ahmed Şemsüddin. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1993.
- Kesikhalı, Mehmet. *Hacı Bektâş-ı Velî, Yaşadığı Dönem, Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Halil el-Mansûr. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâifü'l-işârât*. thk. İbrâhim Besyûnî. I-III Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kütüb, 2000.
- Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *er-Riâye li-hukûkillah*. Kahire: Şeriketü'l-Kuds, ts.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil bin Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Bektaşîyye". ed. Semih Ceyhan. *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, 447-486.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Yusuf b. İbrâhim (Abdiddâim) el-Mısrî. *Umdetü'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî. *el-Lüma' fi târîhi't-tasavvufi'l-İslâmî*. thk. Kamil Mustafa el-Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn. *Tabakâtu's-sûfiyye (İlk Zâhid ve Sûfiler)*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2018.
- Şehabeddin es-Sühreverdî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed. *Avârifü'l-maârif*. Beyrut: Dâru Sâdir, 2010.
- Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârukî el-Hanefî. *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Refik el-Acem. I-II Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], 1996.
- Turan, Ayyüce. *Hacı Bektaş-ı Velî'nin Tasavvufi Görüşleri*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi, Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Uludağ, Süleyman. "Fakr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/132-134. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Komisyon. Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1965.

STRUCTURED ABSTRACT

Sufism is a science based on experience. As a natural consequence of this, some differences can be seen in the taşawwuf understanding of şūfīs. When considered in the context of taşawwuf concepts, the interpretation of each concept by şūfīs with different meanings is an indication of this. However, the new meanings attributed to the concepts are not independent of the previous ones. Each şūfī has revealed his own understanding of taşawwuf as an addition to the şūfī culture and literature before him. Thus, the content of the concepts has been shaped by the influence of the experiences. In order to determine this meaning transformation in the content of the concepts in proportion to the development of the science of taşawwuf, it still maintains its importance to conduct detailed research and examinations on the works of mystics. In this context, Hādjdjī Bektāsh Walī (d. 669/1271) also made important contributions to taşawwuf thought with his original interpretations.

Hādjdjī Bektāsh Walī is one of the important names who shaped the religious and taşawwuf thought of the Anatolian people with his exemplary life and understanding of taşawwuf. Hādjdjī Bektāsh Walī is a member of the Yesevi Sufi tradition. He settled in Sulucajarahöyük, known today as Hacıbektaş in Kırşehir, in Anatolia and started his şūfī guidance activities. In the study, the definitions of the concepts of taşawwuf in the works that convey the şūfī thought of Hādjdjī Bektāsh Walī to the present day were determined and the definitions in the basic şūfī classics written during the systematization of taşawwuf were compared. Thus, the effect of the works in question on the taşawwuf of Hādjdjī Bektāsh Walī was tried to be determined in the context of mysticism concepts. Among the concepts that Hādjdjī Bektāsh Walī defined in these works, it is seen that there are terms that can be evaluated within the scope of şūfī morality such as isar, mahabbat, sukr, taqwa, tawba and tawakkul, as well as concepts related to şūfī education such as faqr, fanā', mucahada, taşawwuf, walī, yakin, zuhd. While explaining these terms, it is understood that Hādjdjī Bektāsh Walī mostly reflects the definitions in the şūfī classics, but he also explains them with a unique style.

As a result, although the concepts of taşawwuf have undergone some changes and transformations in the historical process, it is understood that the definitions in the works called taşawwuf classics have never been ignored. The thought systems of the şūfīs who lived in the following centuries were built on the previous ones, thus, a continuity has emerged in the taşawwuf thoughts even as the centuries have passed. Although there are differences in details, in essence, the concepts of taşawwuf are expressed with definitions containing common elements. In the study, it is understood that Hādjdjī Bektāsh Walī's taşawwuf thought was also built on taşawwuf classics. Although it cannot be determined which of the classical works in question Hādjdjī Bektāsh Walī reached, it is revealed when the concepts he uses are examined that he is familiar with the taşawwuf culture created by these works. As a matter of fact, the definitions of the concepts in the şūfī classics are included in the words and works attributed to Hādjdjī Bektāsh Walī in terms of content. However, Hādjdjī Bektāsh Walī conveyed the basic ideas and teachings of this şūfī tradition he represented to his followers in his own style. While doing this, he emphasized the issues that he deems more important in line with his approach. The point that draws attention here is that his definitions in his works are somehow included in taşawwuf classics, albeit with partially or completely different words and expressions. This shows that the classics of taşawwuf are among the main sources of Hādjdjī Bektāsh Walī's taşawwuf thought.